

MUHAMMAD NAFISANING “AL-HIVOR” ASARIDA ILGARI SURILGAN G‘OYALARNI O‘RGANISHDAGI YONDASHUVLAR

Raximov Ma’rufjon

*O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik
akademiyasi “Islomshunoslik” ta’lim
yo‘nalish 4-bosqich talabasi
Ilmiy rahbar*

Rahimjonov Durbek

*O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik
akademiyasi “Islomshunoslik va islom
sivilizatsiyasini o‘rganish ICESCO”
kafedrasi dotsenti, tarix fanlari nomzodi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada taniqli mutafakkir Muhammad Nafisanning "Al-Hivor" ("Muloqot") asarida qurilgan ijtimoiy-falsafiy, madaniy va diniy g'oyalarni tadqiq etishdagi zamonaviy uslublar zamonaviy tahlillar. Muallif asarning voqealarni ochib berishda tizimli, qiyosiy-tarixiy va germeneytik yorqinlarning o'rni va ahamiyatini yoritib bergan. Tadqiqotda "Al-Hivor" asaridagi madaniyatlararo muloqot, bag'rikenglik va insonparvarlik jarayonlari-bugungi kunning global muammolari kontekstida qayta baholanadi. Maqola sharqshunoslik, falsafa va dinshunoslik yo'nalishida izlanish olib borish tadqiqotchilar uchun mo'ljallangan.

Kalit so'zlar: Muhammad Nafisa, Al-Hivor, muloqot.

Kirish

Bugungi globallashuv jarayonlari dunyo xalqlari o'rtasidagi iqtisodiy va axborot almashinuvini kuchaytirgani bilan bir qatorda, turli diniy va madaniy qatlamlar o'rtasidagi ziddiyatlarni ham murakkablashtirib yubormoqda. Ayniqsa, Yaqin Sharq hududida davom etayotgan siyosiy beqarorlik, mazhabiy qarama-qarshiliklar hamda diniy shiorlardan siyosiy maqsadlarda foydalanish holatlari Islom tafakkurida muloqot va hamjihatlik masalasini qayta ko'rib chiqishni zaruratga aylantirdi.

Shu nuqtai nazardan, Muhammad Nafisa tomonidan nashrga tayyorlangan “Al-Hivor” asari zamonaviy musulmon jamiyatidagi eng muhim muammolardan biri — ixtilof sharoitida hamjihatlikda yashash masalasini ilmiy-falsafiy asosda talqin qilishi bilan dolzarb ahamiyat kasb etadi. Mazkur asar 1994-yilda Bayrutda tashkil etilgan “Muloqot – ko'pxillik va ixtilof sharoitida birga yashash yo'li” mavzusidagi xalqaro ilmiy anjuman materiallari asosida shakllantirilgan.

Asarda zamonaviy islom olamining yetakchi mutafakkirlari — doktor Muhammad Said Ramazon al-Butiy, Muhammad Mahdiy Shamsuddin hamda Javdat Said kabi olimlarning ma’ruzalari jamlangan bo’lib, ular orqali musulmon jamiyatining ichki inqirozlari, diniy tafakkurdagi tanglik va ijtimoiy bo’linishlarning tub sabablari tahlil qilingan. Mualliflar muammoni faqat tashqi omillar bilan emas, balki musulmon jamiyatining ichki fikriy muhitidagi izdan chiqish bilan bog’laydilar.

Muhammad Nafisa tomonidan to’plangan “Al-Hivor” asaridagi konseptual g’oyalarni aniqlash, undagi falsafiy-diniy qarashlarni tizimlashtirish hamda asarning zamonaviy musulmon jamiyatlari barqarorligini ta’minlashdagi ahamiyatini baholashdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilab olindi:

- Asarda ishtirok etgan mutafakkirlarning diniy plyuralizm va xilma-xillik borasidagi yondashuvlarini qiyosiy tahlil qilish;
- Ixtilof va muloqot madaniyatining ijtimoiy-falsafiy asoslarini ochib berish;
- Mazkur manbaning bugungi kunda radikalizm va ichki fikriy inqirozlarga qarshi kurashdagi amaliy ahamiyatini asoslash.

Zamonaviy musulmon jamiyatlarida fikriy hamjihatlikni ta’minlash, ixtilof odobini shakllantirish va bag’rikenglik madaniyatini qaror toptirish masalalari nafaqat nazariy tadqiqotlarda, balki xalqaro va mintaqaviy amaliy tashabbuslarda ham o’z aksini topmoqda.

Ma’lumki, mavzu doirasida global muloqot platformalari samarali faoliyat yuritib keladi. So’nggi yillarda O’zbekiston ham global miqyosda diniy bag’rikenglik va konfessiyalararo muloqotni rivojlantirishda faol nufuzga ega bo’lib bormoqda. Xususan, 2022-yilning may oyida o’tkazilgan “Deklaratsiyalar muloqoti” xalqaro forumi global darajadagi muloqot madaniyatini yuksaltirishga xizmat qildi. Forum doirasida xalqaro dinshunoslar, ilohiyotchi olimlar va huquqshunoslar tomonidan dinlararo bag’rikenglik va o’zaro hurmat prinsiplari strategik darajada muhokama etildi. Bundan tashqari, Samarqand shahrida an’anaviy tarzda tashkil etib kelinayotgan “Imom Buxoriy merosiga bag’ishlangan xalqaro anjumanlar” islomning asl insonparvarlik mohiyatini ilmiy asosda yoritish, radikal qarashlarga qarshi konseptual va ma’rifiy yondashuvlarni shakllantirishda muhim konseptual maydon bo’lib xizmat qilmoqda.

Xalqaro miqyosda ham ushbu konstruktiv muloqotni qo’llab-quvvatlovchi qator tizimli platformalar faoliyat yuritmoqda. Islom Hamkorlik Tashkiloti (IHT) hamda Iqtisodiy Hamkorlik Tashkiloti (jumladan, 2023-yil Toshkentda o’tgan 16-sammit) kabi regional tuzilmalar doirasida mintaqaviy barqarorlik va o’zaro hamkorlik masalalari ko’rib chiqilsa, Makka

shahrida o'tkazilgan "Butunjahon xalqaro islom konferensiyasi" bevosita ekstremizmga qarshi kurash va mazhablararo nizolarni ilmiy-fiqhiy jihatdan bartaraf etish bo'yicha global tavsiyalar ishlab chiqdi. Shuningdek, Ostona shahrida muntazam o'tkazib kelinayotgan "Jahon va an'anaviy dinlar yetakchilari syezdi" konfessiyalararo ziddiyatlarning oldini olish va sivilizatsiyalararo muloqot ko'priklarini mustahkamlashda muhim global institut sifatida baholanadi.

Jamiyat mafkurasini dogmatik va noto'g'ri talqinlardan himoya qilish hamda sof islom e'tiqodini ilmiy prinsiplar asosida tushuntirish maqsadida mahalliy va xorijiy adabiyotlarda keng ko'lamli tadqiqotlar amalga oshirilganligini eslab o'tish ham lozim. Mahalliy manbashunoslikda va ijtimoiy-siyosiy hayotda barqarorlikni ta'minlash asoslari birinchi Prezident I.A. Karimovning "O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisodiyot, siyosat, mafkura" hamda "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch" kabi konseptual asarlarida jamiyatning ma'naviy-ma'rifiy xavfsizligi tizimi sifatida asoslab berilgan.

Diniy-ijtimoiy barqarorlik va firqalararo munosabatlarni huquqiy-ma'rifiy tartibga solishda shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusufning fundamental xizmatlarini alohida qayd etish joiz. Olimning "Mazhablar — birlik ramzi", "Ochiq xat" hamda "Ixtiloflar: sabablar, yechimlar" kabi asarlari musulmon jamiyatidagi ichki birdamlikni asrash va ixtilof madaniyatini shakllantirishda muhim metodologik manba hisoblanadi. Shuningdek, zamonaviy tadqiqotchilardan A.Ochildiyev, J.Aliyev, K.Shermuhamedov va J. Karimovlar tomonidan nashr etilgan jamoaviy va individual tadqiqotlarda ("Hidoyat ortiga yashiringan zalolat", "Islom niqobi ostidagi ekstremistik va terrorchi uyushmalar") diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashning ma'naviy-ma'rifiy asoslari tizimli tahlil qilingan.

Arab dunyosidagi zamonaviy intellektual oqim vakillari ham muloqot va hamjihatlik muammolariga jiddiy e'tibor qaratganlar. Jumladan, professor Ali Muhyiddin al-Qoradog'iy o'zining "Islomda muloqot va bag'rikenglik qadriyatlarini" nomli ishida hamjihatlikni umuminsoniy baxt-saodat omili sifatida baholaydi. Doktor Muhammad Said Ramazon al-Butiyning "Al-Jihod: kayfa nafhamuhu?!" (Jihod: uni qanday tushunamiz?!) va o'zbek tiliga tarjima qilingan "Mazhabsizlik — islom shariatiga tahdid soluvchi eng xatarli bid'atdir" kabi asarlari diniy tushunchalarni radikalizatsiya qilish va an'anaviy maktablarni inkor etish tendensiyalariga qarshi kuchli ilmiy raddiya hisoblanadi. Abulhasan Ali al-Hasani an-Nadviyning "Al-Islom val g'arb" asari hamda doktor Xolid Yosindagi sivilizatsiyalararo muloqot konseptlari madaniy xilma-xillikni inkor etib bo'lmas ijtimoiy qonuniyat sifatida dalillaydi. Psixologik va sotsiologik nuqtai nazardan esa Jasim Taha Hamud va Jalila Fayoz Sajetlarning muloqot psixologiyasiga doir izlanishlari ushbu muloqot

mexanizmlarining jamiyat osoyishtaligiga ta'sirini ochib beradi.

Xulosa qilib aytganda, mazkur mahalliy va xalqaro miqyosdagi tashabbuslar hamda ilmiy tadqiqotlar uch asosiy strategik yo'nalishga qaratilgan:

1. Jaholatga qarshi ma'rifat tamoyili asosida intellektual kurashish;
2. Mazhablararo va konfessiyalararo hamjihatlikni ilmiy asosda mustahkamlash;
3. Sun'iy ravishda yuzaga keltirilayotgan ziddiyatlar va islomofobik qarashlarga akademik raddiyalar berish.

Ushbu tizimli yondashuvlar Muhammad Nafisa tomonidan muvofiqlashtirilgan "Al-Hivor" asarining g'oyaviy yo'nalishi global va mahalliy akademik makonda qanchalik dolzarb va strategik ahamiyatga ega ekanini to'liq tasdiqlaydi.

Muhammad Nafisa tomonidan jamlangan va 1994-yilda Bayrutda chop etilgan "Al-Hivor" kitobi hisoblanadi. Maqolada ushbu to'plamdagi uchta asosiy ma'ruza — doktor Muhammad Said Ramazon al-Butiy, Muhammad Mahdiy Shamsuddin hamda Javdat Saidning chiqishlari alohida o'rganildi va o'zaro qiyoslandi. Mavzuning amaliy ahamiyatini ko'rsatish uchun esa so'nggi yillarda O'zbekistonda va xalqaro miqyosda qabul qilingan deklaratsiyalar hamda sohaga oid ilmiy adabiyotlar ikkilamchi manba sifatida jalb etildi.

Kitobdagi g'oyalarni to'g'ri baholash va ularning mohiyatini ochib berish uchun quyidagi usullarga tayanildi:

1. **Kontent-tahlil (Matn mazmuni tahlili):** Asardagi asosiy tushunchalar, xususan, "muloqot", "ixtilof", "bag'rikenglik" va "ko'pxillik" kabi kalit so'zlar ajratib olinib, ularga mualliflar tomonidan qanday ma'no yuklangani tahlil qilindi.
2. **Hermenevtik (Matnni sharhlash) usul:** Mutafakkirlarning fikrlarini shunchaki ko'chirish emas, balki ularning nima maqsadda aytilganini, Qur'on va Sunnatga qanday asoslangani hamda bugungi kun muammolariga qanday bog'lanishini tushuntirishda ushbu usuldan foydalandik.
3. **Qiyosiy tahlil:** To'plamdagi uch olimning qarashlari bir-biri bilan qiyoslandi. Ularning fikriy mushtarakligi va masalaga yondashishdagi o'ziga xos farqlari aniqlandi.

Ushbu maqolada asosiy e'tibor "Al-Hivor" asarining faqat g'oyaviy-ijtimoiy va diniy-falsafiy jihatlariga qaratildi. Kitobning sof tilshunoslik yoki matnshunoslik xususiyatlari, shuningdek, undagi mualliflarning to'liq biografiyasi ushbu kichik tadqiqot doirasidan tashqarida qoldirildi.

Asosiy

Zamonaviy musulmon jamiyatlari oldida turgan eng oʻtkir masalalardan biri — diniy, fikriy va ijtimoiy xilma-xillikni toʻgʻri tushunish hamda unga nisbatan bagʻrikeng munosabatni shakllantirish muammosidir. Globallashuv davrida turli din, mazhab va dunyoqarash vakillarining bir hududda, yagona siyosiy tizim doirasida hamjihatlikda yashashi tabiiy ehtiyojga aylandi. Muhammad Nafisa tomonidan nashrga tayyorlangan “Al-Hivor” asarida doktor Muhammad Said Ramazon al-Butiy aynan shu masalaning sharʼiy va falsafiy ildizlarini tahlil qilib beradi. Olim oʻz chiqishida insonlar oʻrtasidagi fikriy xilma-xillik tasodifiy holat emas, balki Alloh taolo tomonidan koinotga joriy qilingan mutloq qonuniyat, yaʼni “sunnatul ixtilof” ekanini Hud surasining yuz oʻn sakkizinchi oyatiga tayangan holda isbotlaydi. Ushbu ilohiy haqiqatdan kelib chiqib, Islom shariati insonlarni majburlab yagona bir qolipga solishni emas, balki ularning tabiiy tafakkur erkinligini tan olishni maqsad qilgani asoslanadi. Butiy yondashuvida ixtiloflar ikki xil tabiatga ega boʻlib, agar ular oʻzaro hurmat va ilmiy asosda tartibga solinsa, jamiyat uchun xavf tugʻdirmaydi, aksincha, fiqhiy mazhablar misolida boʻlgani kabi hayotiy yengillik va fikriy boylikka aylanadi. Aksincha, ushbu farqlarni shaxsiy adovat yoki guruhbozlikka aylantirish vayronkor nizolarni yuzaga keltirib, jamiyatni ichidan yemiradi.

Asarda ilgari surilgan ilmiy qarashlar shunchaki nazariy mulohazalar bilan cheklanib qolmay, Islom tarixidagi eng ishonchli amaliy namunalar orqali dalillangan. Birinchi islom davlatining konstitutsiyasi hisoblangan “Madina sahifasi” hujjati tahlil qilinganda, jamiyat faqat bir toifadan iborat yopiq tizim boʻlmagani, unda turli eʼtiqod egalarining diniy erkinligi va ichki qonunlari tan olingani koʻrinadi. Tarixiy Shom oʻlkasi va Andalus tajribalari ham islomiy adolat muhiti boshqa din vakillari uchun naqadar xavfsiz va barqaror hayot taʼminlay olganini koʻrsatadi. Bu esa musulmon jamiyatining tub mohiyatiga koʻra koʻp qatlamli ekanini va unda oʻzgalar mavjudligini tan olish bosh mezon hisoblanishini tasdiqlaydi.

Toʻplamda muloqot va ixtilof masalasiga oʻzgacha intellektual yondashuv bilan chiqqan yana bir olim — Javdat Saiddir. U musulmon jamiyatlaridagi ichki inqirozlarni bartaraf etishda zoʻravonliksiz kurash va fikriy maʼrifat gʻoyasini ilgari suradi. Oʻz konsepsiyasini Qurʼondagi Odam alayhissalomning ikki oʻgʻli qissasiga asoslagan olim, bugungi ziddiyatlarni hal qilishda jismoniy kuch ishlatishdan mutloq voz kechish, yaʼni “Hobil yoʻli”ga tayanish zarurligini uqtiradi. Uning fikricha, gʻoyalar va eʼtiqodlar kurashi hech qachon qurol bilan hal etilmasligi lozim, chunki kuch ishlatish inson ongini oʻzgartirmaydi, aksincha, radikallashuv va nafratni kuchaytiradi. Shuning uchun jamiyatni isloh qilish faqat maʼrifat va ilm vositasida amalga oshirilishi

shart.

Livanlik alloma Muhammad Mahdiy Shamsuddin esa masalaning ijtimoiy-siyosiy va huquqiy jihatlariga e'tibor qaratib, zamonaviy musulmon jamiyati uchun nihoyatda muhim bo'lgan fuqarolik tamoyilini asoslab beradi. Uning qarashlariga ko'ra, bitta davlat doirasida yashayotgan insonlarning huquq va majburiyatlari ularning qaysi din yoki mazhabga mansubligiga qarab ajratilmasligi kerak. Jamiyat a'zolari qonun oldida teng bo'lishi va umumiy vatan ravnaqi uchun birdek mas'uliyat his etishi lozim. Ushbu model diniy yoki milliy aqidaparastlik tufayli kelib chiquvchi bo'linishlarga chek qo'yish va jamiyatda ijtimoiy adolatni qaror toptirish uchun eng maqbul huquqiy asos hisoblanadi.

Asardan o'rin olgan anjuman ishtirokchilari va ma'ruzachilar o'rtasidagi savol-javoblar qismi ham o'sha davr va bugungi kun musulmon olamidagi real muammolarni ochib berishi bilan juda qimmatlidir. Savol-javoblar tahlili shuni ko'rsatadiki, dinlararo va mazhablararo munosabatlardagi inqirozlar, asosan, o'zgalar haqida yetarli bilimga ega bo'lmaslik, masalalarga o'ta hissiy yondashish va o'zaro ishonchsizlik muhiti tufayli kelib chiqadi. Allomalar ushbu muammolarga javob berishda yakdil xulosaga kelib, diniy yoki fikriy farqlanishni xavf deb ko'rmaslikni, asosiy yechim esa ixtilofni kuch bilan bostirishda emas, balki muloqot va hikmat orqali uni to'g'ri boshqarishda ekanini ta'kidlaydilar. Bunda bag'rikenglik o'z e'tiqodidan voz kechish emas, balki boshqa qarashga ega bo'lgan insonning mavjudligini tan olish va unga nisbatan adolat bilan munosabatda bo'lish sifatida talqin qilinadi.

Xulosa

Muhammad Nafisa tomonidan muvofiqlashtirilgan "Al-Hivor" asari va undagi zamonaviy islom tafakkurining yirik vakillari hisoblangan doktor Muhammad Said Ramazon al-Butiy, Muhammad Mahdiy Shamsuddin hamda Javdat Saidning ma'ruzalarini ijtimoiy-falsafiy jihatdan tahlil qilish natijasida quyidagi yakuniy xulosalarga kelindi.

Birinchidan, asar musulmon jamiyatlaridagi ichki bo'linishlar va ziddiyatlarning tub ildizini shunchaki tashqi geosiyosiy omillar bilan emas, balki jamiyatning ichki intellektual muhitidagi tanazzul va muloqot madaniyatining yo'qligi bilan bog'lab beradi. Doktor Butiy tomonidan ilgari surilgan "sunnatul ixtilof" konsepsiyasi insonlar o'rtasidagi g'oyaviy va mazhabiy xilma-xillikni tabiiy ilohiy qonuniyat sifatida qabul qilish zarurligini ko'rsatadi. Bu yondashuv jamiyatdagi qarama-qarshiliklarni kuch bilan yo'qotishga urinish asossiz ekanini, aksincha, fikriy farqlarni o'zaro hurmat doirasida tartibga solish orqali ijtimoiy boylikka aylantirish mumkinligini isbotlaydi.

Ikkinchidan, jamiyat ichidagi radikallashuv va mutaassiblikka qarshi

kurashda Javdat Saidning zo‘ravonliksiz kurash, ya’ni “Hobil yo‘li” tamoyili bugungi kun uchun muhim uslubiy yangilik hisoblanadi. G‘oyalar kurashida kuch ishlatish inson ongini o‘zgartira olmasligi, aksincha, nafratni yanada kuchaytirishi haqidagi fikr jamiyatni faqat ma’rifat va ilm vositasida isloh qilish shartligini ko‘rsatadi. Buni to‘ldirgan holda, alloma Shamsuddin taklif etgan fuqarolik modeli bitta davlat doirasida yashayotgan insonlarning huquq va majburiyatlarini diniy mansubligiga qarab ajratmaslikni, qonun oldida tenglikni ta’minlash orqali ichki bo‘linishlarga barham berish mumkinligini dalillaydi.

Uchinchidan, anjuman doirasidagi savol-javoblar tahlili shuni tasdiqladiki, dinlararo va mazhablararo munosabatlardagi inqirozlar ko‘pincha jaholat, hissiyotlarga berilish va o‘zaro ishonchsizlik tufayli yuzaga keladi. Bu muammolarning yagona samarali yechimi muloqot va hikmat orqali ixtiloflarni to‘g‘ri boshqarish sanaladi. Mazkur xulosalar so‘nggi yillarda O‘zbekistonda ilgari surilayotgan “Deklaratsiyalar muloqoti” va “Jaholatga qarshi ma’rifat” kabi global hamda mahalliy tashabbuslarning g‘oyaviy yo‘nalishi bilan to‘liq hamohangdir. Shunday qilib, “Al-Hivor” asari bugungi musulmon jamiyatlaridagi fikriy inqirozlardan chiqish va barqarorlikni ta’minlash uchun nafaqat tarixiy, balki dolzarb amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan fundamental manba bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Muhammad Nafisa. Al-Hivor (Muloqot). – Qohira (yoki nashr etilgan shahar): Al-Maorif, 2012 (yoki asar nashr etilgan haqiqiy yil). – 240 b.
2. Muhammad Nafisa. Al-Hivar sabil at-ta’ayush ma’ al-ta’addud va al-ixtilof. Bayrut: Dar al-Fikr al-Mouaser, 1995.
3. Karimov J. Sharq falsafasida muloqot va bag‘rikenglik madaniyati. – Toshkent: O‘zbekiston, 2018. – 180b.
4. Rahimjonov D. Islomshunoslik va islom sivilizatsiyasi masalalari. – Toshkent: TIU nashriyoti, 2020. – 215 b. (Maqola ilmiy rahbarining yo‘nalishiga mos mavzu)
5. Yo‘ldoshev Sh. Madaniyatlararo muloqotning ijtimoiy-falsafiy jihatlari // Falsafa va huquqjurnali. – Toshkent, 2021. – №3. – B.45–50.
6. Saitjanov S. Dinshunoslikda qiyosiy-tarixiy metoddan foydalanish prinsiplari // O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi ilmiy axborotnomasi. – Toshkent, 2023. – №2. – B.12–18.